bir kitap dört çeviri

CELALETTİN DİVLEKCİ

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

"Ben edebiyata tenkitle başladım. 12 tane tercüme tenkidi yaptım. Bu tenkitler bana sadece düşman kazandırdı."
Cemil Meriç

Arapça'dan, özellikle de klasiklerden yapılan çeviriler içinde, *"gerçek bir tercüme tenâsühtür"* ölçütü bir yana, düşünce dünyamızı genişletecek evsafta, zevkle okuyabildiğimiz eser sayısının bir elin parmaklarını geçmemesi, düşünce dünyamız ve kültürümüz açısından düşündürücü bir durumdur. Hiç kuşkusuz bu olumsuz durumun oluşmasında, yayıncı, mütercim ve tenkitçi üçlüsünün sorumluluğu bulunmaktadır. Bu yazımızda birçok kez dilimize çevrilmesine rağmen, bir türlü istenilen düzeyde olmayan/olamayan Mukaddime çevirilerine bu bağlamda dikkat çekmek istedik. Konuyu ele alırken, -geleneksel çeviri eleştirilerinde olduğu gibi- mütercim(ler)in gramer ve kelime bilgisinden kaynaklanan hatalarını birebir irdelemek yerine, okura çevirilerin işlevselliğini sorgulama imkânı veren okur merkezli bir okuma şeklini tercih ettik.

Mukaddime'nin Batı dillerine yapılan ilk tercümesi Baron de Slane ait olup 1862-68'de yapılmıştır.[1] Meriç'in ifadesiyle tercüme uzun zaman yankısız kalır. Issawi, *"Mukaddime çevrilemez henüz di-*

yor... Önce dünya kütüphanelerindeki bütün yazmalar karşılaştırılmalı, bir edisyon kritiği yapılmalı eserin. Sonra bir İbn Haldun sözlüğü hazırlanmalı[2] *ve Haldun'cular bir araya gelerek kullanacakları ıstılahlar üzerinde anlaşmalı. Şimdilik kitaptan bazı parçalar çevrilebilir..."*[3] Rosenthal ve Monteil gibi Avrupalı bilginler Issawi'nin ikazına uymamış, *Mukaddime*'yi Rosenthal 1958'de İngilizceye;[4] Vincent Monteil de 1967'de Fransızcaya çevirmiştir. Şu var ki Franz Rosenthal İbn Haldun'un dünya kütüphanelerinde mevcut çeşitli yazmalarını karşılaştırdıktan ve konusuyla ilgili bütün yayınları inceledikten sonra bu işe girişmiştir.[5]

Mukaddime'nin dilimize, bilebildiğimiz kadarıyla, dört tercümesi yapılmıştır. İlkine XVIII. yy.da (1730–1731) bir şeyhülislam olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından başlanmış ve bu tercüme, sonraki yüzyılda bir Osmanlı düşünce adamı olan Ahmed Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır. Pîrîzâde tercümesinin hedef kitlesi XVIII. yy. Osmanlı eliti olup dili girift, ibareleri ağdalı tefsîrî bir tercümedir. De Slane'nin, Pîrîzâde tercümesinin Berlin'de bulunan bir nüshasını istinsâh ettirip istifade etmesi, tercümenin değerini vurgulamak için yeterlidir. Tercümenin Cevdet Paşa'ya ait olan kısmı ise daha sade ve aslına bağlı bir tercüme görünümü arz etmektedir. Buna rağmen tercümenin her iki bölümü de mevcut şekliyle anlaşılabilirlik açısından günümüz insanına hitap etmekten uzaktır. Üstelik bu durumun sadeleştirme yoluyla aşılması da başka problemleri beraberinde getirecektir. Her şeyden önce yapılacak olan bir sadeleştirme, günümüz insanının bilgi birikimi, kavram dünyası ve dil anlayışını esas alan bir tercümenin, daha doğrusu yeni bir inşâ faaliyetinin yerini tam olarak tutmayacaktır.

Cumhuriyet döneminde ise Zâkir Kâdirî Ugan (1968), Turan Dursun (1977), Süleyman Uludağ (1982) ve nihayet Halil Kendir (2004) tarafından olmak üzere birisi yarım bırakılmış[6] dört çeviri yapılmıştır.[7] Ugan ve Uludağ tercümelerinin yetersizliği, tercümelerin neşrini müteâkiben, konuya duyarlı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Merhum Cemil Meriç, Ugan çevirisini Türkçe yönüyle ele almış ve çeviriyi bir garabetler meşheri olarak nitelemiştir. Yazar bu olumsuz durumu mütercimin de yayın evinin de işin ciddiyetinden habersiz oluşuna bağlar.[8] Kuşkusuz bu eleştiri, münekkidin yeterli düzeyde Arapça bilmemesi yüzünden bir tercüme tenkidinden ziyade, mütercimin konuyla ilgili birikimi ve hedef dildeki kusurlarına yönelik bir eleştiri düzeyinde kalmıştır.

Uludağ çevirisine yönelik eleştiri ise Hayri Kırbaşoğlu tarafından yapılmıştır. Kırbaşoğlu, eleştirisini tercüme yanlışları, ifade bozuklukları, atlamalar, yanlış ve lüzumsuz açıklamalar ve baskı yanlışları başlıkları altında ele almıştır.[9] Münekkidin, tercümedeki eksiklik ve yanlışlıklarla mütercimin donanımı arasında irtibat kurmuş olmasını[10] bir tarafa bırakacak olursak, tercümenin ilmî değerini ortaya koyduğunu ve önemli bir sorumluluğu yerine getirdiğini belirtmek durumundayız. Söz konusu tenkit, tercüme tenkitlerini konu alan ve daha geniş bir kitleye hitap eden bir dergide yayınlanmış olsaydı, hiç kuşkusuz çok daha fazla yankı bulurdu. Bu çerçevede İslamî alandaki tercüme faaliyetlerini eleştiri konusu yapan bir geleneğin bulunmaması çok temel bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır.

Mukaddime'nin dilimize, bilebildiğimiz kadarıyla, dört tercümesi yapılmıştır. İlkine XVIII. yy.da (1730–1731) bir şeyhülislam olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından başlanmış ve bu tercüme, sonraki yüzyılda bir Osmanlı düşünce adamı olan Ahmed Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır.

Mukaddime tercümesinin kolay bir iş olmadığı, başarılı bir tercüme için, eserin kavram dünyasına âşina olmanın yanı sıra, başta İslamî ilimler olmak üzere, çeşitli konularda geniş bir kültür yelpazesine sahip olmak gerektiği açıktır. Meriç'in ifadesiyle, *"Mukaddime bir hamlede feth edilemez. Atıfların ve imaların karanlık dehlizinden geçeceksiniz. Tanımadığınız mefhumlar kesecek yolunuzu. İbn Haldun, külliyatını tetebbu etmeyenlere sırlarını ifşa etmez eser."*[11]

Bir çeviride bulunması gereken asgarî iki hususiyet olan, anlaşılabilirlik ve aslına sadakat ilkeleri açısından bakıldığı zaman muhtelif zamanlarda yapılan bu çevirilerden seçtiğimiz aşağıdaki pasajların sorunlu olduğunu düşünüyoruz. Seçilen pasajın çevirilerin bütününü temsil ettiğini söylemek doğru olmadığı gibi, çevirilerin niteliği hakkında hiçbir fikir vermeyeceğini söylemek de doğru değildir.

Bu itibarla, *Mukaddime*'den seçtiğimiz bir pasajın adı geçen eserlerde nasıl çevrildiğini, metnin orijinalini ve bize göre olması gereken şeklini herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmaksızın okurun takdirine arz etmeyi yeterli görüyoruz. Seçilen pasajın Arapça bilmeyen okura, en azından, çevirilerin *anlaşılabilirlik esası*na ne denli bağlı olup olmadıklarını göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Bir çeviride bulunması gereken asgarî iki hususiyet olan, anlaşılabilirlik ve aslına sadakat ilkeleri açısından bakıldığı zaman muhtelif zamanlarda yapılan bu çevirilerden seçtiğimiz aşağıdaki pasajların sorunlu olduğunu düşünüyoruz.

Cevdet Paşa Çevirisi: "Şimdi üslûb lafzının inde'l-ıtlâk ehl-i fen indinde murad olan manasını burada beyân idelim. Malum ola ki; üslûb anların indinde, kendüsünde terâkibin nesc olundığı minvalden yahut ifrâğ ve imlâ olundığı kalıbtan ibaret olub, gerek vazife-i irâb olan asl-ı manayı ifade itibariyle ve gerek vazife-i belâgât ve beyân olan kemâl-i manayı yani havâs-ı terâkibi ifade itibâriyle ve gerek vazife-i fenn-i aruz olan vezin itibâriyle kelama ait olmakla, bu ulûm-u selâse bu sınâat-ı şiiriyeden hâriçtir. Ve belki üslûb didikleri, terâkib-i muntazamanın her bir terkîbi mahsûsa intibâkı itibâriyle küllî olan sûret-i zihniyesine ait olur. Ve ol sûreti zihin, âyan ve eşhâs-ı terâkibten intizâ' ve tecrîd ile anı hayalde kalıb yahut minval gibi kılub badehü irâb ve beyân itibâriyle inde'l-Arab sahih olan terâkibi bulur. Ve bennânın yani mimarın binayı kalıb-ı mahsûsuna bi-tıbkı döküp sıkıştırdığı ve nessâcın yani culâhın bezi, minvâl tabir olunan ağaç üzerine dokuyup sardığı gibi, terâkib-i mezkûreyi ol sûret-i zihniyeye göre nesc ve îmâl eder. Tâ ki bu kalıb kendüsünün maksûduna vâfi olan terâkib-i lâzımeye şâmil ve vâsi ve kelam dahi meleke-i lisân-ı Arabî itibâriyle sahih olan bir sûret üzere vâki olur."[12]

Ugan Çevirisi: "Biz burada bu bilgi mensuplarının, üslûbun yolları hakkındaki düşüncelerini ve genel olarak onların üslûptan neyi kast ettiklerini anlatacağız. Bil ki bu bilgi mensupları teriminde üslûp, sözler ve cümleler ona göre terkip ve tertip edildiği bir ölçü veya terkipleri onun biçimine sokulan bir kalıp demektir. Üslûp, irabın ödevi olan sözün asıl anlamını anlatmaktan, belâgat ve beyanın konusu olan terkiplerin özellikleriyle anlamları bütünlemekten, aruz bilgisinde incelenen ve Arapların şiirlerinde kullandıkları vezinlerden başka bir şeydir. Adları geçen bu üç şiir ve sanat bilgisinden başkadır. Üslûp, düzenli olan terkiplerden her biri özel terkibe uyan ve zihinde doğan küllî ve umumi bir surettir. Zihin bu suretleri terkiplerin zat ve şahıslarından ayırarak aldıktan sonra, zihin bu sureti hayal kuvvesinde diğer terkip ve suretleri kendi şekline uyduran bir kalıp veyahut bir ölçü haline getirir. Zihin bundan sonra, gramer, sentaks, belagat ve beyan bilgileri bakımından doğru olan terkipleri seçer. Mimar bir yapı yaparken ecza ve parçaları birbirine yapıştırıp sıkıştırarak belli bir kalıba soktuğu ve dokumacı kumaşları dokuyup nermin ağacına sardığı gibi, zihin de terkipleri hayalde saklanmakta olan suretler kalıbına sokar. Bu kalıp maksatları anlatan terkiplerin artması ölçüsünde genişler. Terkipler arap dili melekesi bakımından doğru olan bu kalıba uygun olarak, tertip edilir."[13]

Uludağ Çevirisi: "Şimdi biz bu sanatın ehli olanlara göre üslûp (method) lafzının mânasını ve kullanmakta oldukları bu kelime ile kast ettikleri şeyi burada bahis konusu edelim:"

"Bilinmelidir ki bu sanatla uğraşanlara göre üslûp (lisanî ve edebî) terkiplerin dokunmasında kullanılan bir tezgâh veya bunların dökümünde kullanılan bir kalıptır. Gerek irabın vazifesi olan esas manayı ifade itibariyle, gerek belagat ve beyanın vazifesi olan terkiplerin özelliklerine istinaden mânanın ke-

malini ifade itibariyle ve gerekse aruzun vazifesi olup Araplar tarafından şiirde kullanılan vezin itibariyle üslup kelâma raci olan (ve ifade ile ilgisi bulunan) bir şey değildir. Binaenaleyh bu üç ilim, bahse konu olan şu şiir sanatının haricindedir. Şiir üslûbu ancak umumi bir şekilde hassaten terkibe intibak etmesi itibariyle muntazam terkiplerle ilgili zihnî surete raci olur. Zihin, bu sureti bizzat terkiplerden ve onların müşahhas şekillerinden tecrit ederek onu muhayyilede bir kalıp ve tezgâh haline getirir. Sonra irap ve beyan itibariyle Araplarca sahih addedilen terkipleri ayıklayarak bunları onun içine, kurşunu kalıba dökercesine döker. Tıpkı bir mühendisin kalıbı ve bir dokumacının tezgâhı kullanması gibi kullanır. Nihayet maksada bol bol kâfi gelen terkiplerin husule gelmesiyle kalıp genişler ve kendisinde mevcut olan Arap lisanına has meleke itibariyle sahih bir suret üzere vâki olur."[14]

Kendir Çevirisi: "Şimdi şiir sanatıyla meşgul olanlara göre "üslûp" lafzının anlamına ve bu lafızla neyi kast ettiklerine değineceğiz. Bil ki onlara göre üslûp, (terkîplerin bir modele göre örüldüğü) tezgah veya içine dökülüp şekillendirildiği kalıptır. Dolayısıyla üslûp, sözün, i'râbın görevi olan tam mana ifade etmesi açısından veya belâgatın görevi olan terkîplerdeki özellikler sayesinde asıl manayı ifade etmesi açısından ya da aruz ilminin görevi olan Arapların kullandığı vezinlere uygunluğu açısından ele alınmasından farklıdır. Bu üç ilim şiir sanatının dışındadır. (yani şiir sanatından farklıdır.)"

"Üslûp şiirdeki terkîplerle ilgili olan ve onların belirli bir terkibe (kalıba, modele) uygunluğunu gözeten, bütünsel ve zihnî bir surettir. Zihin bu sureti, terkîplerin bizzat kendilerinden çıkartır ve hayalinde onu bir kalıba veya modele dönüştürür. Sonra zihin i'râp ve belâgat açısından doğru olan terkipleri seçer ve onları kendisindeki kalıba döker (yani zihnindeki kalıba ve modele göre şekillendirir). Tıpkı yapı ustasının bir şeyi kalıba dökmesi veya dokumacının belli bir modele göre dokuması gibi. Kalıp, maksatları tam olarak ifade eden terkiplerin elde edilmesiyle genişler ve kendisinde mevcut olan Arap dilindeki meleke açısından, doğru bir suret şeklinde ortaya çıkar."[15]

Kendi Çevirimiz:

"Şimdi üslûbun bu sanatla (şiir sanatıyla) meşgul olan kimseler nezdindeki seyrine (oluşum sürecine) ve onlara göre ne anlama geldiğine yer verelim."

"Bilindiği üzere üslûp, kelime terkiplerinin dokunduğu bir tezgâh ya da içi boşaltılıp doldurulan bir kerpiç kalıbıdır. Üslûbun sözle olan ilişkisi, ne irâbın vazifesi olan temel anlamı ifade etmektir, ne belagat ve beyân ilimlerinin görevi olan seçkin terkiplerden hareketle anlamı mükemmelleştirmektir, ne de Arapların şiirde kullandığı, aruzun vazifesi olan vezni temin etmektir. Adı geçen üç disiplin de bu şiir sanatının dışındadır. Üslûbun fonksiyon alanı; herhangi bir özel terkibe uyması bakımından, genel geçer anlamda kelime/terkip dizgesine ilişkin zihinsel formlardır. Bu formları zihin, önde gelen kelime terkipleri arasından seçip soyutlar. Seçtiği bu zihinsel forumları, imge dünyasında bir kalıp ya da tezgâh haline getirir.?

Tıpkı yapı ustasının bir şeyi kalıba dökmesi veya dokumacının belli bir modele göre dokuması gibi. Kalıp, maksatları tam olarak ifade eden terkiplerin elde edilmesiyle genişler ve kendisinde mevcut olan Arap dilindeki meleke açısından, doğru bir suret şeklinde ortaya çıkar.

"Daha sonra da irap ve beyan disiplinleri bakımından Araplara göre sahih kabul edilen kelime terkiplerini seçer. Yapı ustasının [duvarı] örmesi ya da dokumacının tezgâh üzerinde dokuma yapması gibi, zihin de söz konusu kelime terkiplerini, imgeler dünyasında [zihinsel formlardan] oluşturulan tezgahta dokur ve üretir. Bu durum, terkipler söz maksadını ifade edecek düzeye gelinceye; söz (Arap) dil melekesi bakımından doğru bir şekil alıncaya kadar devam eder."[15]■

dipnotlar

1 De Slane, XIX. asrın başlarında doğmuş, İngiliz asıllı bir müsteşriktir. Uzun zaman Fransa'nın Afrika ordusunda baş tercümanlık, sonra da Paris Şark Dilleri Mektebi'nde Cezayir Arap-

çası muallimliği yapmıştır. Tercümeleri: *İmrülkays Divanı, Ebulfidâ Coğrafyası, Berberiler Tarihi...* ve *Mukaddime*. Bkz. Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İst. 1996, s. 141 (4. dipnot).

2 Böyle bir çalışmaya doğru atılmış bir adım için bkz. Rafîk el-Acem, *Mevsûatu Mustalahâti İbn Haldun ve'ş-Şerif Ali Muhammed el-Cürcânî*, Mektebetu Lübnan nâşirûn, Beyrut 2004, s. 1-379.

3 Nitekim Issawi, An Arap Philosophy of History, isminde bir Mukaddime seçkisi hazırlar. Bkz Charles Isawi, *An Arap Philosophy of History* – Selection from the prolegomena of Ibn Khaldoun of Tunisie – London 1950.

4 Mukaddime'nin Batı dillerine yapılan önemli çevirilerinden birisi de hiç kuşkusuz Franz Rosenthal'in bir titizlik örneği olan üç ciltlik çevirisidir. Bütün titizliğine rağmen söz konusu çeviride de konumuzla ilgili gördüğümüz bir hataya işaret etmek istiyoruz. Rosenthal yukarıda Türkçe çevirisini verdiğimiz orijinal metinde geçen 'الأسلوب' kelimesini İngilizce'ye 'style' şeklinde çevirmek yerine 'method' şeklinde çevirmiştir. Hal bu ki, Arapça'daki ' 'الأسلوب' ' kelimesinin İngilizce'deki terim karşılığı 'style'dır ve İbn Haldun ' 'الأسلوب' ' kelimesini terim anlamında kullandığını, (ولنذكر هنا سلوك الأسلوب عند أهل هذه الصناعة و ما يريدون بها فى اطلاقهم.) *"üslûbun seyrine ve şiir sanatıyla meşgul olan kimselere göre ne anlama geldiğine yer verelim."* demek suretiyle açıkça belirtmektedir. Hatta bizzat terimin tanımını yapmaktadır. İbn Haldun'un bu açıklamasından sonra, kanaatimizce mütercimin kelimenin sözlük anlamı olan 'method'ı tercih etmek gibi bir seçeneği söz konusu olamaz. Bu çeviri yanlışı, İbn Haldun'un üslûp konusundaki fikirlerini öğrenmek isteyen okuru yanıltma ihtimali taşımasından dolayı önem arz etmektedir. Bkz. Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah*, Çev. Franz Rosenthal, London III. 375, 376.

5 Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 145 (10. dipnot).

6 Dursun çevirisi, aslında çeviriden çok Pîrîzâde tercümesinin Marksist bir bakış açısıyla yapılmış ilkesiz ve kötü bir sadeleştirmesinden ibarettir. Muhtemelen bu sebeplerden dolayı tenkide değer görülmemiştir. Dursun çevirisi, seçmiş olduğumuz pasaja kadar gelmediği için ondan örnek veremiyoruz.

7 Bu çevirilerden Uludağ ve Kendir çevirisi oldukça iddialı gözükmektedir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz., Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İst. 1991, I. 11; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev., Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara 2004, I. 22.

8 Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 144. Ayrıca bkz. (9. dipnot).

9 Bkz. Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri, "İbn Haldun'un 'Mukaddime'sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, Ankara 1985, s. 363-398.

10 Bkz. Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri, "İbn Haldun'un 'Mukaddime'sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, Ankara 1985, s. 363-398.

11 Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 144.

12 Ahmed Cevdet Paşa, *Mukaddime-i İbn Haldun* (Fasl-ı sâdisinin tercemesidir), Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1277, s. 267.

13 İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev., Câkir Kadirî Ugan, M.E.B. Basımevi, İst., 1970, III. 229, 230.

14 İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz., Süleyman Uludağ, II. 1359, 1360.

15 İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev., Halil Kendir, II. 836, 837.

16 Metnin orijinali:

ولنذكر هنا سلوك الأسلوب عند أهل هذه الصناعة و ما يريدون بها فى اطلاقهم. فاعلم أنها عبارة عندهم عن المنوال الذى ينسج فيه التراكيب، أو القالب الذى يفرغ فيه. ولا يرجع إلى الكلام باعتبار افادته أصل المعنى الذى هو وظيفة الإعراب، ولا باعتبار افادته كمال المعنى الذى هو وظيفة البلاغة والبيان، ولا باعتبار الوزن كما استعمله العرب فيه الذي هو وظيفة العروض. فهذه العلوم الثلاثة خارجة عن هذه الصناعة الشعرية. وإنما ترجع إلى صورة ذهنية للتراكيب المنتظمة كلية باعتبار انتباقها على تركيب خاص. و تلك الصورة ينتزعها الذهن من أعيان التراكيب وأشخاصها ويصيرها فى الخيال كالقالب أو المنوال، ثم ينتقى التراكيب الصحيحة عند العرب باعتبار الإعراب والبيان فيرُصُّها فيه رصّا كما يفعله البناء فى القالب أو النسّاج فى المنوال، حتى يتسع القالب بحصول التراكيب الوافية بمقصود الكلام؛ ويقع على الصورة الصحيحة باعتبار ملكة اللسان العربى فيه. Bkz. İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldun*, Tahk. Ali Abdülvâhid Vâfî, Nahdatü Mısr, Kahire 2004, III. 1159.

